Духовне становлення особистості (за романом Л. М. Толстого «Війна і мир»)

Російська література за часів Пушкіна вміла розкривати психологію людини, її таємні думки і почуття. Лев Миколайович Толстой вніс у психологізм російської літератури своє відкриття, назване Чернишевським умінням передавати «діалектику душі».

«Люди, як ріки...», — говорив Толстой, підкреслюючи цим порівнянням багатогранність і складність людської особистості, мінливість і безупинне прямування, розвиток, «плинність» внутрішнього життя людей.

За Толстим, усяий результат людського життя ненавмисний, стихійний. У події завжди бере участь багато різнонаправлених прагнень і воль, вони перетинаються і стикаються між собою.

Отже, чи є внутрішня, необхідна міра в людському житті, між його явищами, між людьми доцільний зв’язок чи зв’язок цей хаотичний, випадковий? У чому сенс активності людини, життєвих зусиль її? Питання ці вирішуються всім романом «Війна і мир», кожним його епізодом. Шлях, який проходять у романі найважливіші герої його, — це пошуки не одним розумом, а життям, долею, відповідей на головні питання.

Дуже різні люди П’єр Безухов і Андрій Волконський, але кожному з них, кожному по-своєму, припадає на своєму шляху пройти через важкі моральні випробування, коли потрібно наново вирішувати питання про зміст власного життя і його зв’язок з життям інших людей, з об’єктивним порядком речей, і питання це виявляється таким заплутаним і ускладненим, що вже, здається, неможливо вирішити його позитивно.

У стихію людського життя з усією його видимою строкатістю і заплутаністю відношень, позицій, точок зору, цілей, як у пучину, заглиблюється думкою і душею П’єр Безухов, щоб дізнатися: чи є об’єднуюче начало, чи є закон і мета у цьому видимому хаосі? Безладність, неузгодженість цієї картини світу викликають страждання, з яким проходить по життю Андрій Волконський.

З розмов П’єра й Андрія на перших сторінках роману «Війна і мир» уже помітні ті лінії, по яких піде життя в одного й другого. Поруч зі старшим другом П’єр розпливчастий і крихкотілий із своїм, очевидно, безцільним філософствуванням, із своїми питаннями, хто винуватий, хто правий. Князь Андрій розмовляє з П’єром, як людина дії; він пояснює, навіщо йде на війну: «Я йду тому, що це життя, яке я веду тут, це життя — не по мені!» Він говорить про надії і сили, що пропадають у порожньому світському існуванні. Князь Андрій не хоче припустити, щоб випадковості розпоряджалися його долею. Він вірить у своє високе призначення, і тим самим він, здається, вирішив для себе загальне питання про доцільність миропорядку і людського життя — головне питання, яке досліджується і з’ясовується кожним рядком книги Л. М. Толстого.

Князь Андрій вірить у свою зірку; він не випадково, без цілі закинутий у світ, він вірить у те, що народжений для подвигу і величі. Але йому треба буде пережити зіткнення цих ілюзій, сприйнятих із прикладів інших часів, із реальністю його часу, що ускладнило і заплутало людські стосунки й усі, які здавалися нещодавно ясними, поняття про велич, про подвиг, славу, про зміст людських зусиль. Князь Андрій скаже пізніше про себе під час побачення з П’єром у Богучарові, що він жив для слави, тобто жив для інших. «Адже

що ж слава? Та ж любов до інших, бажання зробити для них що-небудь, бажання їхньої похвали». Князь Андрій на початку орієнтується на цей героїчний канон; у його мріях армія потрапляє в безвихідне становище, і він один рятує її і виграє війну — зовсім як у давніх епопеях або римських легендах. Але в дійсності історія має більш прозаїчний вигляд. Волконському відкриється, що світова слава Наполеона вінчає егоїстичну сваволю, а дійсний подвиг скромного капітана Тушина не буде увінчаний славою і залишиться невідомий. Життя постає йому в розбіжності видимого і дійсного, і його власне героїчне прагнення у своєму реальному значенні і за дійсними своїми наслідками виявиться чимось не тим, що мріялося йому. Воно виявиться гордою відособленістю, яка відокремлює його від загальної долі людей, замість того, щоб цю долю вирішувати, як личить герою.

У критичні дні кампанії 1805 року, пробираючись до штабу своєї армії, уже приреченої на поразку, Волконський із презирством дивиться на хаос, який навкруги панує, на візки, що змішалися, потопаючи в бруді, на картину безладдя, паніки, що охопили війська. Йому образлива ця картина, такий вона являє контраст його власній героїчній настроєності: він їде, щоб врятувати армію.

Коли настав довгоочікуваний момент Тулона, Андрій біжить вперед зі стягом і, поранений, падає разом з ним. Потім його бачить лежачим на полі битви з древком Наполеон і вимовляє: «Яка прекрасна смерть!». Проте слова Наполеона доносяться до затуманеного слуху князя Андрія, немов дзижчання мухи, і похвала Наполеона, вчорашнього кумира, уже не цікава йому. І от він, повалений горілиць, уже не бачить нічого навколо, він бачить тільки над собою високе небо й у ньому одному знаходить велич і значущість, яких він шукає в житті, але яких не було в його жаданому Тулоні. Героїчна хвилина виявилася наповнена тією самою дріб’язковою суєтою, яка йому була образлива в житті. Честолюбні плани, мрії про Тулон і славу самі були такою суєтою — небо Аустерлиця зараз говорить Андрієві про це. Примарність офіційної історії і зовнішнього героїзму, з’єднаного з нею, стає очевидна поруч із простими необхідними моментами людського життя, значення яких раніше не розумів князь Андрій, зваблюючись в історії її поверхневою стороною. Проте просте і таке глибоке для автора «Війни і миру» сімейне щастя, те саме, що знають Ростови, це сімейне, «мирне» щастя не судилося Андрієві Волконському. Майже на його очах, у той самий момент, коли він повернувся додому, умирає від пологів дружина; він її зневажав, цю маленьку жінку, нехтував у ній світську пустоту, але він занадто зневажав і був гордовитим до звичайних, не видатних людей.

Пізніше він скаже П’єру, що був винуватий перед дружиною і сподівався виправдатися. Життя не дає виправдання і простого щастя, потрібного кожній людині; смертю маленької княгині воно обвинувачує «болконську» гордість, абстрагованість високих прагнень. Андрій покараний стражданням у тихому домашньому житті, яким він живе після смерті дружини і якого він уперше побажав на полі Аустерлиця. Але просте життя не просто дається Андрієві. Воно дається йому зі стражданням, таємна його глибина і значущість для нього не відкриті. Князь Андрій шукає в житті справедливість і досконалість. Назавжди неперехідний для нього розрив — «небо» і земна реальність людей. Він бачить небо, дивлячись поверх людського життя. Цей розрив — трагічна тема образу Андрія Волконського.

Князя Андрія відвідує в його сільській самоті П’єр Безухов. Між друзями йде розмова про головні питання не тільки їх власного, але взагалі людського життя. Проте не абстрактна дискусія перед нами, а діалог дуже несхожих особистостей. Сторінки, присвячені

побаченню в Богучарові, — найглибші філософськи і водночас художньо чарівні у книзі Толстого. От до чого безперестану повертається розмова як до свого центру, головного змісту: що таке добро, справедливість, правда не у відносному, особистому смислі, а в абсолютному, об'єднуючому, загальному для всіх? І чи існує це загальне? Своя мрія, своя правда в кожної людини при відсутності загальної правди, необхідності і розумності міри добра і зла, морального закону, того, що саме і є змістом і ціллю всіх життєвих пошуків Андрія і П'єра.

Проте захоплено-абстраговані промови П'єра не впливають на Волконського, не схильного до абстрактностей. Князь Андрій суворий у своєму відношенні до життя, він не хоче більше самообманів, жене геть розради, він навмисно сухо-логічний, йому потрібна тільки істина. Але якесь нелогічне почуття, сховане від себе, залишилося в ньому, і воно говорить, що істини, до яких він прийшов, — не абсолютні істини.

«Навіщо?» — от величне запитання, запитання про ціль, про призначення людини, життя її, події, історію. Людині недостатньо факту події, вона хоче дізнатися: навіщо? Життя не просте, і це питання мучить толстовського героя в найкритичніші моменти життя.

Побачення з П'єром було для князя Андрія епохою, із якою почалося хоча зовні те ж, але у внутрішньому світі його нове життя. Приїхавши у справах в Отрадне, князь Андрій вперше зустрічається з Наташею. Вона пробудила в Волконському потребу простого контакту з іншою людиною — вона була колись закритою для князя Андрія, який вирішував для себе загальні проблеми людського буття. До Аустерлиця Волконський намагався жити для інших, відокремлюючи себе від них, тепер же — жити разом з іншими. «Щоб не для одного мене йщло моє життя» — от постійна тема, головний мотив князя Андрія.

У Петербурзі Андрій другий раз зустрічає Наташу Ростову на балу. Він покинув свою самоту і віддався громадській діяльності; він зайнятий службою в центрі підготовки громадянських реформ, близький до Сперанського — нової «великої людини», — яким він тепер захоплений, знову суспільне прагнення його непомітно прийняло форму старих ілюзій; знову тягне його в зовнішні сфери, «туди, де готувалося майбутнє». Але одна зустріч із Наташею зруйнує все це.

Розрив з Наташею відновлює страждання Волконського, те страждання від неідеальності життя, яке він знав завжди. Наташа могла проміняти його на пустого хлюста Курагіна — це для князя Андрія остаточне викриття всяких ідеальних ілюзій.

Враження краху поєднується в Волконського з війною, яка почалася, вторгненням завойовників, пожежею Смоленська, руйнуванням Лисих Гір, його рідного гнізда. Грубе насильство, те саме, що зламало його долю, тепер грає в загальному житті людей.

У рокову хвилину смертельного поранення, коли ще димиться граната, готова враз вибухнути, вертиться дзигою поруч із ним, жагучий порив любові до життя захоплює князя Андрія. Безпосереднього відчуття життя не знав він, а якщо воно приходило, то викривалося потім як обман. У хвилину поранення в перший і єдиний раз він відчував із такою силою безпосереднє почуття до луків, ріллі, цівки диму. В умираючому князі Андрієві йде боротьба між любов'ю земною, мирською, обмеженою, розрізняючою, виборчою любов'ю до однієї людини, яка може бути невідривна від ненависті до іншого, — і абстрактною любов'ю, не розрізняючою, безпредметною, безособовою, не любов'ю до кого-небудь і за що-небудь. Пристрасть до життя, із яскравою силою відчута в хвилину

поранення, потім заміняється абстрактною любов'ю до ворога. Але приходить Наташа, вони зустрічаються знову. Відновлене кохання до однієї жінки прив'язує знову до життя, витісняючи байдужне почуття любові взагалі.

У цій боротьбі перемагає абстракція, нелюдська любов, долає смерть. Неідеальна, земна, мирська любов жадає від людини такої участі вжитті, яка для князя Андрія була завжди тяжка, неможлива.

Зовсім інакше складається життя П'єра Безухова. От він перед нами в момент розриву з дружиною, після дуелі з Долоховим. Цей момент для П'єра — результат його відносин із великосвітським товариством. Його тривожать не стільки особисті питання, скільки глобальні проблеми взагалі: «Хто правий? Хто винуватий? Ніхто». Після розмови з дружиною він їде в Петербург, продовжуючи думати те ж саме: він не розуміє, дивлячись на інших людей, яким чином усі вони могли жити, не розв'язавши тих питань, що займають його. «Усе в ньому самому і навколо нього здавалося йому заплутаним, безглуздим і огидним». У ньому самому і навколо нього — це для П'єра те саме. Його особисте існування повинно бути виправдано доцільним устроєм світу, і втрата цього почуття вищої доцільності означає особисте нещастя П'єра, безвихідь, майже неможливість жити. П'єру визначено власним досвідом і долею аналізувати і розплутувати, шукати вихід до загальної правди через ілюзії і розчарування. Такою ілюзією стане масонство, яке ввійде в долю П'єра в найтяжчу хвилину повної розгубленості. Але пізніше, коли прийде розчарування в масонстві, тим безнадійнішою, здається, буде та нова безвихідь, у якій опиниться П'єр і з якої тільки через іспити війни і полону йому призначено буде вибратися.

Дванадцятий рік — зовсім інший стан життя П'єра, що відрізняється від різнобою думок, який панував у душі героя в Торжці. Тепер, під Бородіном, на місце парадоксів стає дійсне протиріччя. Саме в полоні, у втратах і нестатках, П'єр навчився цінувати безпосереднє життя, існування як процес. У результаті зближення з простими солдатами, знайомства з Платоном Каратаєвим П'єр доходить висновку, що нещастя людей відбувається «не від нужди, а від надлишку». Надлишок тут — не тільки матеріальні переваги, що відокремлюють панів від народу, але також надлишок духовного, внутрішнього життя: шукання, розвиток, «діалектика душі». Це усе невластиво їм, простим людям, солдатам, селянам. Їм ніби дано безпосередньо, прямо, стихійно те знання сенсу існування, до якого головні герої «Війни і миру» пробиваються довго і важко.

Серед заплутаної складності життя герої Толстого шукають його простий і загальний зміст. 1812 рік і стає такою подією, яка проясняє усе.

А який в епілозі П'єр? Він повернувся багато в чому до «докаратаєвського» свого стану, до себе, до своїх неспокійних питань, сумнівів. П'єр приходить у таємне політичне товариство.

У романі «Війна і мир» життя підводить дечому результат, як, наприклад, прагненню князя Андрія до слави, — і перед епілогом здається, що підведено результат вже усьому; але те, що було знято і підсумовано, відновлюється, робиться знову актуальним, живим. Своєю кінцівкою «Війна і мир» — відкрита книга: останні слова розповіді — це мрії дитини, плани попереднього життя. І, хто знає, може, Миколка Волконський, діти Безухова та їхні ровесники так само будуть мучитися думками про своє призначення, про щастя, славу, як це було з їхніми батьками?